

Hər bir cəmiyyət öz keçmişini - keçdiyi yolu əks etdirən özünəməxsus tarixi - sənəd irsinin xüsusi qəlibini hazırlayır. Bu qəlibdə “yatan yaddaşı” cəmiyyətə qaytarmaq və onu inkişafa təşviq etmək kimi kommunikativ əlaqəni yerinə yetirənələr isə arxivlərdir. Bu mənada unutmamaq olmaz ki, arxiv fondları təkcə dövlətçiliyin vacib elementi deyil, həm də sosial yaddaşın və mədəniyyətin əhəmiyyətli bir hissəsidir.

Tarixi məlumat irsimizi qoruyan ünvan



Arxivlər xalqın yaddaşı, yaddaşın əfsanələrindən azad, canlı və hədudsuz təminatçısıdır. Tarixi yaddaşı olmayan bir xalqın qurduğu dövlətin varlığı da şübhə altında qalar. Bəsit bir həqiqət var: xatırlayırsınızsa, demək həm də yaşayırsınız.

Arxivlər tarix elminin özülüdür: sənədlərdə maddiləşən tarix öz tədqiqatçısına bir tərəfdən faktları əxz edir, eyni zamanda keçmiş həyatın rəyihəsini hiss etdirməklə, ona ilham verir. Bu baxımdan arxivlər həm də idrakı funksiyaları əks etdirən mənbə bazasıdır.

Bu gün arxivlər, eyni zamanda məlumat prosesləri, resursları və sisteminin bir subyekti. Onlar yalnız məlumatın qoruyucuları deyil, həm də tədarükçülərdir. Müasir həyatın çağırışına qoşulan arxiv sənədlərinə məlumat məhsulu kimi tələbat da çox genişdir. Bu isə məlumat təhlükəsizliyinin böhranlı vəziyyətə düşməməsi üçün həmin məhsul üzərində nəzarətin xarakteri, məqsədyönlülük və sərhədlilik məsələlərini aktuallaşdırır.

Arxivlərin qorunmasını tələb edən, onun daşdığı olduqca vacib bir funksiya da var: dövlət simvolu funksiyası. Sözlənən həqiqi mənada arxivlər heç bir təhdüdsüz - himn, gerb və bayraq kimi, həm də bir dövlət simvoludur.

Məna və məqsəd baxımından vacib olan bu mədəniyyətin arxiv sənədlərində qorunan tarixi keçmişə aid məlumatlara olan tələbatının təmin edilməsinə xidmət edir. Hər bir arxivçi fəaliyyəti

tini məhz bu məsələyə həsr etməlidir - bu onun peşə və ilk növbədə həm də bir vətəndaşlıq borcudur. Bu borc milli dəyərlər və yaddaşın qorunmasına xidmət göstərən tarixi mənbələrin - arxiv xəzinəsinin mühafizəsində təzahür edir. Bu funksiyanın uğurlu icrası isə bir sıra amillərlə şərtlənir: hüquqi normalar, kadrların peşəkarlığı, səriştəli və öz vəzifə borcuna sadıq müdiriyyət, arxiv xidmətinin cəmiyyətin gözündə nüfuzluluğu, həmçinin yaxşı təchizatlı bina, etibarlı mühafizə sistemi və s.

Azərbaycanda da bu xidmət sahəsinin tarixi maraqlı faktlarla zəngindir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin müəyyən səhifəsinə müstəqilliyimizə kölgə salan, əslində, onu əlimizdən alan bir işğal günü yazıldı - 28 aprel 1920-ci il! Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin süquta uğradıldığı tarixdir. Həmin gün müstəqilliyinə təcavüz edilən Azərbaycan yeni - SSRİ adlanan bir imperiyaya ilhaq edildi və bununla da ölkədəki digər fəaliyyət sahələri kimi, arxiv işi də totalitar rejimə, onun öz qaydalarına uyğun xidmət göstərməyə başladı.

Beləliklə, ilk mərhələdə kərgüzarlıq mühitində obyektiv fəaliyyət amili kimi sənədlərin toplanması ilə arxiv işi start götürdü: ayrı-ayrı sənədlərdən ibarət arxiv işləri formalaşdırıldı. Daha sonra dəftərxanaların (“qeydiyyat şöbələri”) yanında idarə sənədləri toplanılmağa başlandı və s.

Sovet idarəçilik sistemində keçid alan yeni hakimiyyət isə anlamırdı ki, inqilabaqədərki hakimiyyət institutlarının dağılması ilə arxiv işi sahəsində də baş alıb gədən ciddi anarxiya, kaos və nəzarətsizliyə son qoyulmadan, çoxsaylı arxiv xəzinəsinə məhv olmaqdan və itirməkdən xilas etməyin mümkün olmayacağı şübhəsizdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövcud hakimiyyət mərkəzləşməyə çıxış yolu kimi baxırdı. Digər tərəfdən isə bu, totalitar rejimin bolşevik ideologiyasının həm də adekvat əksi idi: ölkəyə rəhbərliyin mərkəzləşdirilməsi arxiv işində də təbiiq edilirdi. Əslində isə baş verənlər zaman-zaman “məlumatın ötürülməsi” adlı bir fenomenin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu prosesin məntiqi nəticəsi bir qədər sonra, arxiv sənədlərindən istifadə və onun mühafizəsinin ümumdövlət mərkəzləşdirilməsində təzahür etdi.

Sənədlərin idarə olunması sistemi isə totalitar dövlət çərçivəsində, idarəçiliyin mövcud prinsip və mexanizmləri əsasında həyata keçirilirdi.

Azərbaycanda bu yeni fəaliyyət sahəsinin - arxiv işinin formalaşdırılmağa başladığı mərhələdə mərkəzi hakimiyyətin arxivlərlə bağlı eksperimenti anlaşılmaq, qərribə və paradoksal təəssürat yaradırdı: “məxfi”, “tamamilə məxfi” möhürü ilə yayılması qadağan edilən “xüsusi fond” sənədləri mövcud idi. Belə olan halda isə vahid arxiv fondu adı altında birləşdirilən sənəd xəzinəsi

heç də “xalqın arxiv” statusunu qazana bilməzdi. Arxivlər partiyanın ideoloji nəzarəti altında, “siyasiləşdirilmiş” (ideoloji hərbişləmə) “xidmət mühiti”ndə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Bu vəziyyətin təsiri ilə uzun illər arxiv işinin bir çox səhifəsi - xüsusilə Azərbaycanın cümhuriyyət tarixi və partiya arxivləri tədqiq edilməmiş qalırdı. Nəticədə arxiv işi tarixi də “ağ-qara” ləkəli problemlərlə müşayiət olunurdu.

Azərbaycanda dövlət arxiv xidmətinin əsaslı inkişaf dövrü hakimiyyətin sovet socialist quruluşlu mərhələsinə təsadüf edir. Bu dövr Azərbaycan Vahid Dövlət Arxiv Fondunun yaranması ideyasının əsasını qoyan sənədlərlə başlayır. Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) tərəfindən hazırlanan sənəd Azərbaycan İnkilab Komitəsində N. Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilən 6 dekabr tarixli iclasda müzakirə olunur və 13 dekabrda qəbul edilir.

15 dekabr 1920-ci ildə isə N.Nərimanov “Vahid Dövlət Arxiv Fondunun təşkil edilməsi və Xalq Maarif Komissarlığı yanında Mərkəzi Dövlət Arxivinin yaranması haqqında” dekret imzalayır.

13 dekabr dekretinə aparan yol da həmin qurumdan başlandı. Hələ həmin ilin may ayında arxiv işinin təşkili və xüsusi arxiv orqanının yaradılması ilə bağlı məsələ XMK-də, keçmiş abidələrin mühafizəsi üzrə yarımölmənin iclasında müzakirə edilmiş və ali dövlət hakimiyyətinə - Azərbaycan

İnkilab Komitəsinə bu barədə təklif ünvanlanmışdı. Dekretin layihəsini işləyən isə bölmənin tədris-mühazirə yarımölmə müdiri, sonradan Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinin ilk direktoru təyin edilmiş tarixçi-arxivçi A.L.Popov oldu.

Dekretin inkişaf etdirilməsi üçün XMK-nın qərarı ilə Əmək Muzeyi yanında Tarix-İnkilab Arxiv Vahid Dövlət Arxiv Fondunun tərkib hissəsi elan edilir. Yeni yaradılan qurum respublikada arxiv işi mərkəzləşməyə qədər onun muxtariyyət hüquqlu filialı kimi Əmək Muzeyi yanında fəaliyyətini davam etdirir. Tarix-İnkilab Arxivinin bütün sənədləri Dövlət arxivinin qeydiyyatına verilir. Sonuncunun icazəsi olmadan sənədlərin çıxarılması və ya məhv edilməsi qadağan edilir.

Həmin dekret Azərbaycan SSR-də arxiv işi üzrə qapalı mühafizə sisteminin ləğvi, sənəd materiallarından istifadə və onların ümumxalq mülkiyyətinə çevrilməsini elan edir: 1920-ci il 28 aprel tarixində respublikada mövcud olmuş bütün idarə və ictimai təşkilatların arxivlərindən ibarət Vahid Dövlət Arxiv Fondu (VDAF) yaradılır və Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı yanında təşkil edilmiş Mərkəzi Dövlət Arxivinin tabeliyinə verilir.

Mərkəzi Dövlət Arxivini dövrünün “dişsiz” və zəif bir qurumu olan Xalq Maarif Komissarlığına bağlanmışdı. Arxiv məsələləri ilə komissarlığın Məktəbdənkenar şöbəsinin Muzey-ekskursiya

(Muzexkurs) bölməsi məşğul olurdu. Bölmə 1920-ci ildə yaradılmışdı və tərkibinə tarix-arxeoqrafiya, tarix-arxeoloji, bədii-arxeoloji və kitabxana seksiyaları daxil edilmişdi. “İstiqlal” muzeyi, “Qədim abidələrin mühafizə komissiyası”, “Əmək” muzeyi və “Doğma diyarı öyrənən Azərbaycan cəmiyyəti” də Muzexkursun tabeliyində idi.

Arxiv materiallarını məhv olmaqdan xilas edənlər arasında Muzexkursun işçisi, arxeoloq-alim Y.A.Paxomov (tarix-arxeoloji bölmənin keçmiş müdiri) xüsusilə fərqlənirdi. Tarix-arxeoloji bölmə elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edən arxiv sənədlərinin uçota alınması və arxivlərin yoxlanılması planını hazırlamış və 1920-ci ilin iyul ayından etibarən onu həyata keçirməyə başlamışdı.

Seksiya qarşısında hədəflər bunlar idi: arxeoqrafiya komissiyası yaratmaq, yazılı mənbələri öyrənmək məqsədilə respublika üzrə arxeoqrafik ekskursiya həyata keçirmək, qəza arxivlərini detallı şəkildə tədqiq etmək, yazılı mənbələri öyrənmək və nəşr etdirmək.

Lakin bütün bu irihəcmli və mürəkkəb işlər təbii olaraq, belə balaca ştat vahidini və qeyri-sabit struktura malik bir bölmənin gücünü aşırırdı: nə hüquqi bazası vardı, nə də bir təsisat.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinin yeni yaradılmış təsisat kimi tam formalaşdırılması prosesi nəhayət, 1921-ci ilin martında yekunlaşır. Lakin 1922-ci ilin avqust ayına qədər XMK-nın Akademik şöbəsinin tərkibində, Muzey-arxiv şöbəsinin yarımölməsi qismində qalaraq, ali hakimiyyətə bağlı müstəqil idarə kimi fəaliyyət göstərə bilmir.

12 avqust 1922-ci ildə Azərbaycan MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə arxiv işinin idarə olunması hüquqi cəhətdən MİK-in sərəncamına verilir, metodiki münasibətlər baxımından isə XMK-nın tabeliyində qalır.

Ali hakimiyyət orqanına tabelilik Mərkəzi Dövlət Arxivinin nüfuzunu artırır və o, bir təsisat kimi hüquqi nöqtəyi-nəzərdən möhkəmlənir: ilk növbədə gələcək fəaliyyəti üçün hüquqi baza müəyyənləşdirilir, rəsmi və ictimai olaraq tanınır, ən azı, şəhər arxivlərinin təqribi olsa da, qeydiyyatı həyata keçirilən, 5 qiymətli fond (Quberniya idarəsi, Şamaxı Məhkəmə Palatası, Qradonaçalnikin Dəftərxanası, Dağ-mədən idarəsi, Gəncə Əyalət Məhkəməsi) toplanılıb dövlət arxivinin mühafizəsinə alınır.

Beləliklə, 13 dekabr dekreti ilə Azərbaycanda arxiv xidmətinin təməli qoyuldu: bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq, arxiv sənədlərinin dövlət mühafizəsi sisteminin təşkili əsas vəzifənin - yüzilliklərlə toplanmış sənəd xəzinəsinin qorunması məsələsinin həllini təmin etmiş oldu.

Bütün siyasi və hərbi katoklizmaların törətdiyi dağıntılara, sənədlərin bilərəkdən məhv edilməsi, oğurlanması, makulatura kampaniyaları və s. rəğmə Azərbaycan Dövlət Arxiv Fondu təşkil edildi. Həmin fondun tərkibindəki yetərli sayda qiymətli arxiv mənbələrinə söykənərək, bu və ya digər tarixi proseslərə qiymət vermək və ölkə tarixinin müəyyən mərhələsinin öyrənilməsi mümkün oldu.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət arxiv xidməti tariximizin bir neçə dövrünün sənədlərini əks etdirən arxivlərin dövlət mühafizəxanalarında əbədi mühafizəsini təmin etdi.

Rejimin maraqlarına uyğunlaşdırılan arxivlərin idarə olunma ideyasının həyata keçirilməsi, müəyyən mənada həm də sənədlərin idarə olunması ideyasının da reallaşdırılmasına təkan verdi: sənəd axınının idarə olunmasının vahid bazası yaradıldı, onların təcürbi və elmi-tarixi əhəmiyyətlik baxımından mühafizə müddəti tənzimləndi.

13 dekabr dekreti ilk dəfə olaraq arxiv işinin həqiqətən də ümumdövlət fəaliyyətinin xüsusi bir sahəsi olduğunu müəyyənləşdirdi: “dövlət arxiv fondu” anlayışı ilə arxivşünaslıq nəzəriyyəsinə yeni elmi düşüncə gətirdi.

Yeganə Kamal CABBARLI,
Azərbaycan Respublikası Milli
Arxiv İdarəsi Elmi-məlumat
kitabxanasının müdiri